The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 02 | Jun-Aug 2024 | www.thebrahmi.com

“वैदेशिकाटनमहाकाव्यानुसारं विदेशेषु भारतसंस्कृतेरनुसरणम्”

प्रताप कुमार मेहेरः
Lecturer in Sanskrit
Kantabada College, Bhubaneswara

१.१. शोधसारांशः -

काव्यं हि समाजस्य अमूल्यं रत्नम्। समाजे घटमानानां सर्वविधतत्त्वानां रसपूर्णं वर्णनं काव्ये भवतीति हेतोः काव्यं सर्वजनहृदयं जयति। उच्यते विद्वद्भिः – "साहित्यं समाजस्य दर्पणमिति"। अतः कवयः यदा काव्यसर्जनं कुर्वन्ति तदा समाजस्य स्थितिं विशेषतया स्वकाव्ये अभिवर्णयन्ति। एवमेव कविः हरिदत्तशर्ममहोदयः स्ववैदेशिकाटनमहाकाव्ये समाजतत्त्वं वहुधा वर्णयति। समाजमङ्गलविषये जागरुकः कविः शर्ममहोदयः शान्तेः प्रचारको भूत्वा स्वकाव्ये समाजमुपदिशति। भारतसंस्कृतेः समाजतनन्त्रं प्रति कथं वैदेशिकानामुदारमनोभावः वर्तते इत्यस्मिन् विषये स्वविरचितवैदेशिकाटनमहाकाव्ये स्पष्टं प्रतिपादयति । विदेशेषु संस्कृतस्य भारतीयसंस्कृतेश्च सम्मानं महाकाव्यास्यास्य मुख्यांशः । विज्ञानस्य तथा आधुनिकजीवनस्य विविध व्यवसायोद्योगकलाकौशलादिषु च संस्कृतस्य शरणमेवाभीष्टमार्ग इति सिद्धम् ।

१.२. वैदेशिकाटनमहाकाव्यानुसारं विदेशे भारतसंस्कृतेः प्रभावः

१.२.१. धार्मिकविश्वासः

पेरिस-पर्यटनवेलायां कविः लिखति – यद्यपि पेरिसनगरं तावत् अत्याधुनिके परिवेशे पूर्णमासीत् तथापि धार्मिकविश्वासः तथा भारतीयसंस्कृतिं प्रति आभिमुख्यं नितरां दृश्यते । पेरिस्-नगरे वहुत्र विभिन्नधर्मेषु धृतानि पूजावस्तूनि दृष्टानि । अत्याधुनिकजीवनमध्ये भारतीयसंस्कृतिं प्रति तेषां या श्रद्धा सर्वत्रोद्भासिता परिप्रकाशिता चास्ति । अतः कविः लिखति यत् –

दृष्टं महाभारतनाट्यचित्रं
चाङ्ग्लं मया पेरिस-फिल्मगेहे ।
मूर्त्तिगणेशस्य विराजिताऽऽसीद
द्वारे विशाला नगरस्य मध्ये ।।[1]

वैदेशिकावनां धार्मिकविश्वासः कीदृश इति अस्मादेव परिज्ञायते । महाभारतस्य प्रामुख्यं स्वीकृत्य ते तस्य मर्यादापूर्णकथावस्तुनः परिचालनं प्रेक्षालयेष्वऽपि कुर्वन्ति । अपि च भारतीयसंस्कृतेराद्यदेवं श्रीगणेशं मङ्गलसूचकरूपेण स्वीकृत्य द्वारप्रदेशे संस्थापयन्ति ।

ततः थाईदेशस्य राजधानीं बैङ्काक्-नगरं प्रति कविः जगाम । तत्र धार्मिकविश्वासः वहुत्र दृष्टः । प्रदेशस्यास्य 'थाचाङ्-क्षेत्रे' स्थितं १८०० शतके निर्मितं राजप्रसादं ददर्श । यत्र मरकतमयी बुद्धमूर्त्तिरपि विराजिता वर्तते । स्थानेऽस्मिन् रामकीर्त्तेः चित्ररूपवर्णनं सर्वत्र दरीदृश्यते । रामकीर्त्तेः सकलचरितं चित्रितं शोभते । अत्र वाटोपनाम्ना भव्यरूपमपरमेकं मन्दिरं प्रथितमस्ति । मन्दिरेऽस्मिन् परमविपुला एका बुद्धमूर्त्तिः शयाना दृश्यते । वेदमन्त्रः पालिग्रन्थात् पठित इव ज्ञायते । बौद्धधर्मातिरिक्तं हिन्दुधर्मोऽपि प्रचलितोऽस्ति । थाइदेशस्य स्थाने स्थाने शिव-गणपती-ब्रह्म-विष्णवादि देवाः विविधप्रतिमायुक्ताः नैके देवालयेषु पूज्यन्ते । नैकत्र ब्रह्मणाः मन्दिराणि सुचारुतया शोभमानाः सन्तीति कविः कथयति । धूपदीपादिदानैः पूजाकार्यं सततं प्रचलति । दक्षिणभारतीयारपि भारतात् समागत्य पूजाकार्येषु रताः सन्तीति कविः प्रकाश्य सूचयति –

---
[1]वैदे.म. ५.८०

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 02 | Jun-Aug 2024 | www.thebrahmi.com

दृश्यन्तेऽत्र धवलवसना ब्राह्मणाश्चारूवेषाः
पौरोहित्यं नरपतिकुलोऽन्यत्र वा कर्म तेषाम् ।।[2]

धर्ममाश्रित्य नैकविधपर्वाण्यपि परिपाल्यन्ते । वाट्-सुथाटाग्रभूमौ 'हिन्दुसमाज' इति नाम्ना बहुजनमता संस्थैकास्ति । अत्र पार्श्वे भव्यं मन्दिरमेकमस्ति । मन्दिरेऽस्मिन् सीतारामौ – गणपतिशिवौ – मारुति – दुर्गा – लक्ष्मी – नारायण – भैरव – बुद्ध – राधाकृष्णौ आदि देवताः पूज्यन्ते। भजनं कीर्तनं भक्तिगानं सत्सङ्गः प्रवचनविधिश्चात्र चारुतया भवति । वैङ्काकनगरेऽस्मिन् श्रीहरिहरगुरुप्रेरणया एकः गीताश्रमोऽपि प्रस्थापितोऽस्ति । अस्मिन् आश्रमे भगवतः श्रीकृष्णस्य ललितमधुरा मूर्त्तिरेका राजते । अत्र सप्ताहान्ते साधुजनानां पुण्यजातः सङ्गमश्च जायते । यथा कविना प्रमाणीक्रियते –

बैङ्काकेऽस्मिन् नवपथि तथा चास्ति गीताऽऽश्रमोऽयं
पूर्वं यः श्रीहरिहरगुरु – प्रेरणा - लब्धसंस्थः।[3]

पूर्वोत्तरथाईलैण्डेऽपि प्रासादेषु बौद्धभग्नांशाः राजन्ते । नैकत्र रामस्य कीर्त्तिः परिशोभितास्ति । पिङ्गनद्याः सुतीरे 'काम्फाङ्फेटं' नगरमेकमस्ति । यत्र लङ्काशैल्या मूर्त्तिभिः शोभमानं ललितगृहं दृश्यते । अत्र जनेषु धार्मिकविश्वासः वहुलतया अस्तीति सुदृढप्रमाणमुपलभ्यते । अत्र थाईभूमौ रामपुत्रस्य नाम्ना एका नगरी 'लवपुरी' इति विभाति । अपि च 'विष्णुलोकः' नाम्ना लघुनगरमेकं चास्ति । थाईदेशे 'सुराबुरी' नाम्ना एका शुभनगरी अस्ति , यत्र श्वेतशैल्यस्योपरि मारुतिर्दीघकायो हस्ते गिरिं धृत्वा स्थितोऽस्ति ।

थाईदेशस्य वाससमये बुरीरामप्रान्ते स्थितं प्रोमृङ-क्षेत्रं च दृष्टम् । अत्र शङ्करस्य शुभं मन्दिरमेकमस्ति । अस्य मुख्यद्वारि सुफणसहिता सर्पपाषाणमाला विद्यते । अस्य भित्तिषु शिवस्य नृत्ययुक्तं चित्रं खोदितं शोभते । शिल्पकलायां सर्वत्र हिन्दुधर्मस्य वहु प्रभावः दरीदृश्यते । नैके शिल्पाः विपुलरचनाः वा रामायणात् महाभारतात् वा समाद्धृताः सन्ति ।

कविः एसिआ महादेशस्य दक्षिण-पूर्वभागेऽवस्थितं मलेशिया नगरंप्रति रामायणमहाभारतयोराश्रिते सम्मेलने यौगदानार्थं अभ्रमत् । मलयविश्वविद्यालये प्रचाल्यमानस्य सम्मेलनस्यानन्तरं सर्वे प्रतिभागिनः सांस्कृतिकयात्रां चकार । यात्रायामस्यां दृष्टं यत् – तत्र पार्वत्यभूमौ 'रामायणकेव्सनाम्ना' रामगुहाः विभ्राजमानाः वर्तन्ते । यदा गुहायां प्रविष्टाः तत्र रामायणाङ्काः प्रतिमाः शोभन्ते । शयने रतस्य कुम्भकर्णस्य मूर्त्तिरस्ति । कुम्भकर्णस्यास्य निद्रां भङ्क्तुं पार्श्वे नैके भट्टाश्च अटन्ति । सगर्वितः क्रोधमुखः प्रवलप्रतापी सिंहासनारूढः दशाननश्चास्ति । अस्य समक्षं विशाल-लाङ्गूलयुक्तः सुवीरो हनुमान् अपि विद्यते । सुकानने राघवयानम् , सीतायाः कुटीरनिवासः , सुग्रीववृत्तं रणयोधनं वा रामायणस्यान्तर्गतं मूर्त्तिकलानिबिष्टम् । बालकृष्णस्य चित्रमपि अत्र चित्रितमस्ति। यः जले नृत्यन् कालिय-नागस्य दलनं करोति । गुहाया अस्याः रामायणमाश्रितानि चित्राणि सर्वेषां हृदि सर्वं सुखाश्चर्यकरं जनयति ।

युरोपद्वीपस्य प्रसिद्धदेशं इटली-देशं प्रति कविः वव्राज । अत्रापि धार्मिकविश्वासस्य प्रभावः सर्वत्र प्रतिफलितोऽस्ति । अतः मनीषिवर्यैं इटलीयवाचा रामायणस्य काण्डविभागरूपमनूदितमस्ति । द्वादशसर्गे इण्डोनेसियायाः सञ्चरणवेलायां ज्ञातं यत् धार्मिकभावनया तथा रामायणादि काव्यमाश्रित्य तत्रत्यविविधनामानि आहूतानि सन्ति । प्रो.हरिदत्तशर्ममहाभागा इण्डोनेसियायाः 'वाली' नामके प्रदेशे स्थिते 'उदयन विद्यालये' आयोजिते 'द्वितीय-अन्तर्राष्ट्रिय-रामायण-महाभारतसम्मेलने ' योगदानावसरे अपश्यत् यत् , विश्वविद्यालयस्यास्य प्रवेशद्वारस्य सम्मुखे भगवतः

[2]वैदे.म. ८/२०
[3]वैदे.म. ८.३०

श्रीगणेशस्य मूर्त्तिरेका विद्यमानास्ति। यथा कविः प्रमाणयति –

बाल्यां स्थितस्तूदयनेन नाम्ना
विद्यालयो विश्वप्रसिद्ध एकः।
प्रतिष्ठिते यत्र बहिः प्रवेशाद्
गणेशमूर्ती शुचिचारुशोभा ।।[4]

शोभायुक्तगणेशमूर्त्तेः संदर्शनेन एव परिज्ञायते यत् – अत्र जनाः कथं धार्मिकभावनया अनुप्राणीताः सन्तीति।

अस्यां बाली-पुर्यां हिन्दुधर्मेण प्रभावितानि वहुनि सुरमन्दिराणि सन्ति। पौराणिकसम्बन्धीयाः पूज्यविष्णुशिवादयः विराजन्ते। हिन्दुत्रिदेवयुक्तानि अत्र त्रीणी स्थानान्यपि विनिर्मितानि। पुष्पैः एकस्थले वीरपाण्डवस्य भीमस्य विशालमूर्त्तिः सुशोभमानास्ति। अत्र सहदेववृत्तं लोकप्रियमस्ति। जनेषु रामायणस्य तथा महाभारतस्य वार्ता ज्ञेया भवति। बाली-नगर्याः समुद्रतटस्य शोभा अतीव रम्या। जलौघमध्येऽधिकशोभमानं मन्दिरमेकं संलक्ष्यते।

आफ्रिकामहादेशस्य 'मौरिशस्' देशः संस्कार-संस्कृति-धर्मदृष्ट्या लघुभारतमिव प्रतिभाति। कविः मौरिशस् धार्मिकनगरीं रामनगरीमिव विज्ञायते इति संसूच्य लिखति –

रामायणं रामकथा च गीता
सुकीर्तनं धार्मिकभाषणञ्च।
वै हिन्दुधर्मः सुरमन्दिरं वा
सर्व हि मौरीशस-नामधेयम् ।।[5]

रामायणं सर्वोत्तमं काव्यमिति मत्वा २००१-२००२ संवत्सरे एतत् रामायणं तावत् राष्ट्रियकाव्यमिति संसदि विधेयकमेकं पारितमत्र। परञ्च रामायणं राष्ट्रियकाव्यमिति अत्र सुघोषितम्। अत्र मौरिशसे रामायणस्य प्रसाराय भव्यरूपं राष्ट्रीयं रामायणकेन्द्रमेकं सुसंस्थापितं विद्यते। अपि च काली-शिव-विष्णु-हनुमान-रामादि देवतानां नैकानि रम्याणि मन्दिराणि विलसन्ति। कविना सुन्दरः श्रीकृष्णविग्रहः तथा पञ्चमुखगणेशः दृष्टः। एवं रूपेण नैकविधमन्दिराणि तथा देवप्रतिमाः वहुत्र शोभमानाः वर्तन्ते। कविः २००८ संवत्सरे अमेरिकां प्रति बभ्राम।अमेरिकायामपि हिन्दुधर्माश्रितलोकबद्धाः दिव्याः देवालयाः विलसन्ति। यत्र समाराध्यदेवतानां सुमूर्तिमाला विराजते शोभते च। भक्तजनैः सामूहिकं सात्विकभोजनं विधीयते। ते पूजां समीचीनतया विधाय भक्तियुताः सन्तः प्रसादं गृह्णान्ति। कविरपि स्वात्मीयजनैः साकं तत्र सुरार्चनाय गतवान् आसीत्। अतः कवेः मुखात् निःसरति -

संयुक्तराज्ये भुवि मन्दिराणि
नैकानि हिन्दुमतदेवतानाम्।[6]

षोडश-विश्व-मेलनस्यानन्तरं कविः कम्बोडियां प्रति सांस्कृतिकयात्रा कृता। अत्रापि हिन्दुधर्मस्य प्रभावो सर्वत्र परिलक्ष्यते। प्रभागेऽस्मिन् त्रिशताधिकानि प्राचीन-सुमन्दिराणि स्थितानि। मन्दिरेषु ब्रह्मा विष्णुः शिवश्च देवाः विराजिताः। पश्चात्तु बौद्धैर्विहितात् प्रभावात् स्थाने स्थाने बुद्धस्य मूर्त्तिः प्रस्थापिता दृश्यते। अत्र प्रस्तरमालिकासु रामायणं तथा महाभारतं वृत्ते सुटङ्कितम्। तेषु चित्रेषु रामरावणयोः युद्धं, बालिसुग्रीवयोः युद्धं, कर्णार्जुनयोः युद्धं, भीष्मस्य शरनिर्मिता शैया, कृष्णेन गोवर्धनधारणं, युद्धेऽर्जुनीयं रथवाहनं तथा च मन्दरशैलयुक्तं सागर-मन्थनं टङ्कितं संदृश्यते। नैकत्र स्वर्गाप्सरसां गणाः विराजिताः सन्ति। नर्क-स्वर्गयोः चित्रमपि परिलक्षितं भवति। क्वचित् इन्द्रराजः

[4] वैदे.म. १२.६
[5] वैदे.म. १४.१२
[6] वैदे.म.१९.३४

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 02 | Jun-Aug 2024 | www.thebrahmi.com

क्वचित् करालः यमलोकराजश्च विराजते । क्वचित् यक्षराजः क्वचित् गजयूथराजश्चान्यत्र सुशोभते । एवं रूपेण विदेशेष्वपि धार्मिकचेतना अग्रेसरा भवतीति सिद्धम् । हिन्दुधर्मस्य सामग्रिकमनोभावः समग्रे संसारे दृष्टिपथारूढोऽस्ति ।

१.२.२ पर्वपालनादि

विदेशेषु पर्वपालनं विशेषरूपेण सर्वत्र परिलक्ष्यते । बैङ्काक्-वाहुरूप्यस्य दर्शनावसरे अष्टमे सर्गे कविः लिखति – बैङ्काक-नगर्यां महोत्सवादिनां परिपालनमतीव आनन्देन अनुष्ठीयते । पर्वादिषु मूर्त्तिपूजायाः प्रावल्यं परिलक्ष्यते । अपि च भक्तियुतैः दीपैर्माल्यैः कुसुमैश्च मूर्त्तिः पूज्यते। उत्सवादि समये लघु बालाः थाइवेषेण सज्जीभूय गीतवाद्येन साकं नृत्यन्ति । खाद्य– माल्य– फल – कुसुमादि विधात्रे अर्पयित्वा स्वमनसि धृतानि इष्टफलानि च याचन्ते । कविः प्रमाणेन सह ब्रवीति – थाइदेशे पौषे मासे पूजनाह्वानपर्वणः समायोजनं क्रियते । पर्वणः अयमभिप्रायः यत् समयेऽस्मिन् देवः भूम्यामवतरतीति । तदर्थमनेन विश्वासेन जनाः विधिविहितं स्तुत्या वाचा च पर्वदिनमिमं सुष्ठु सम्पादयन्ति । यथा महाकाव्यस्य श्लोकस्यास्य पठनात् ज्ञायते–

पौषे मासे भवति रुचिरश्चोत्सवस्त्र्यम्पवाय-
स्त्वीशो भूम्यामवतरति वै तर्हि विश्वस्यतेऽतः ।
प्रायो रात्रौ दशदिनपरं पूजनाह्वानपर्व
स्तुत्या वाचा च विधिविहितं सुष्ठु सम्पाद्यतेऽत्र ।।[7]

अस्मिन् पर्वणि एका दोला भवति स्म । प्रासादात् हरिहरं दोलनाय नयते स्म । परन्तु , इदानीं सा दोला प्रचालिता नास्ति । अधुना सामान्यरूपेण पूजने भवति। एवं रूपेण उत्सवोऽयं धार्मिकयुक्तो बभूव । इत्थं काले काले भजनं , कीर्तनं , भक्तिगानं, सत्सङ्गः , प्रवचनविधिः पर्वदिनानां चारुचर्या च नितरां प्रचलति ।

अत्र लुआङ्गं नामकमेकं क्षेत्रमस्ति । यदूत्सवानां केन्द्रमस्ति । स्थलेऽस्मिन् 'बुद्धवैशाखपूजा' भवति। पुनश्च अग्निक्रीडापि मान्यते । इतोऽपि अत्र 'रैक्ना' नाम्ना राजकीयपर्वविशेषं प्रचलितं वर्तते । पर्वणि अमात्यमहोदयः स्वहस्तेन हलमुखं धृत्वा भुवि नैकवारं कर्षन् मन्त्रोच्चारणपूर्वकं सुन्दरीकन्यकाभिः साकं बीजं वपति । यथा महाकाव्ये प्रतिपादितमस्ति –

रैक्ना-नाम्ना प्रथितमतुलं पर्व वै राजकीयं
धृत्वा हस्तेन हि हलमुखं यत्र मन्त्री कृषेर्वै ।
मन्त्रोच्चारैर्द्विजजनकृतैः सुन्दरीकन्यकाभिः
सार्धं बीजं वपति भुवि तां नैकवारं हि कर्षन् ।।[8]

पर्वण्यस्मिन् सुविहिते बीजन्यासे सति राजवर्गो गच्छति । तदनन्तरं जनाः त्वरितमिह भूमिमृल्लग्नबीजं संगृह्णन्ति । शुभञ्चेति मत्वा निजनिजकृषिक्षेत्रे वसुमभिलषिताः भवन्ति । भारतस्य प्रभावात् परिवण्यस्मिन् एषा विधिः रचितेति कविना स्पष्टीकृतमस्ति । यथा –

"पर्वण्यस्मिन् सकलविधिना भारतस्य प्रभावः ।"[9]

'दीपावली-महोत्सव' अत्र आडम्बरेण सह परिपाल्यते । कार्तिकपूर्णिमायां लौयक्राथौङ्गनाम आलोकस्य प्रसारणं

---

[7] वैदे.म. ८.२२
[8] वैदे .म. ८.३९
[9] वैदे.म. ८.४१

सर्वत्र भवति । स्फोटद्रव्याणामपि समयेऽस्मिन् वहु विस्फोटनं क्रियते । स्पोटद्रव्यैः खं सशब्दं द्योतते । होलीतुल्यं 'सौङ्क्रानाख्यं' पर्व च चैत्रमासे अनुष्ठीयते । पर्वण्यस्मिन् जनाः परस्परं बहुजलभरैरार्द्रयन्ति । तथा च मुखादिषु श्वेतैश्चूर्णैः लेपनं कुर्वन्ति । यथा –

सौङ्क्रानाख्यं भवति महितं पर्व वै चैत्रमासे
होलीतुल्यं सलिलकलितं स्नापनं बुद्धमूर्तेः ।
अन्योन्यं वै बहुजलभरैरार्द्रयन्तीह लोकाः
श्वेतैश्चूर्णैर्विदधति मुखे लेपनं लीलया ते ।।[10]

थाइदेशस्यानन्तरं द्वीपैशियायाः सुललामभूतं 'सिङ्गापुरं' सहर्षं प्रस्थितवान् । अत्र सर्वत्र निर्मलता विराजते। व्यवस्था च नियमैः बद्धा दृश्यते । अवकाशकाले विहारसौख्यमनुभवितुं वैदेशिकाः पर्यटका अत्र समागच्छन्ति । पर्वपालनावसरे सिङ्गापुरस्य सौन्दर्यम् इतोपि वर्द्धितं भवति । अतः कविः प्रकाशयति यत् डिसम्बरमासस्यान्तिमसमये शीतकाले 'क्रिसमस-पर्वणि' सिङ्गापुरं तावत् सुसज्जनववधूसमानं संलक्ष्यते । यथा महाकाव्ये –

दिसम्बरान्ते सुखशीतकाले
प्रसारिते क्रिसमसपर्वलासे ।
सिङ्गापुरं नव्यवधूसमानं
शृङ्गार-सौन्दर्य-सुसज्जमानम् ।।[11]

सर्वत्र मार्गेषु तथाऽऽपणेषु प्रकाशचक्राणि उज्ज्वलानि भवन्ति । दीप्तिं नवाभाश्च प्रसारयन्ति । समुल्लासम् अवतारयन्ति । क्रिसमस-पर्वणः समये सिङ्गापुरं तावत् स्वर्गीय-सौन्दर्य-प्रतीकभूतं प्रतिभाति । षोडशविश्वसंस्कृतसम्मेलने योगदानाय कविना कम्बोडियादेशं प्रयातम् । अत्रापि 'भूकर्षणं' नामकस्य पर्वणः परम्परा परिलश्क्ष्यते । पर्वण्यस्मिन् तत्रत्यराजा ग्रीष्मकाले क्षेत्रे स्वयं हस्ते बलीवर्दहृतं हलमादाय पृथिव्यामुपरि चलति । भूकर्षणरूपी 'परम्परा' आदौ एव राज्ञा प्रारभ्यते । ततः परं तत्रत्य जना अपि पर्वणः यथाविधिमनुसरन्ति । तदर्थं रथोमहोदयेनोच्यते –

क्षेत्रे विशाले इह ग्रीष्मकाले
राजा बलीवर्दहृतं हलं स्वम् ।
आदाय हस्ते चलति पृथिव्यां
भूकर्षणं पर्वपरम्परेयम् ।।[12]

'अमेरिका' देशे पर्वणः समायोजनं सुन्दरतया परिलक्ष्यते । अत्र मृतानां संस्मरणे अक्तूवरमासे पूर्वप्रथातः चलितं 'हालोविन' नामकं पर्व लोकैः परिपाल्यते । यथोच्यते –

अक्तूबरे संस्मरणे मृतानां
हालोविनं नाम विचित्रमेकम् ।
पूर्वप्रथातश्चलितं तु पर्व
सुमान्यते रूढिवशाद्धि लोकैः ।।[13]

पर्वण्यस्मिन् जनाः गृहाणामग्रे प्रेतात्मरूपाः पुरुषाकारं चित्रं स्थापयन्ति । भयावहाः स्त्रीः च चित्रयन्ति । पर्वणः दिनेऽन्तिमे बालाः भीषणरूपवेशेषु सज्जीभूय गृहन्तराणि समागत्य अतीव आनन्देन मिष्टान्नमुपायनं गृह्णन्ति तथा कीडन्ति , धावन्ति समुच्छलन्ति च । प्रेतात्मस्वरूपस्य शान्तिः कथं समागच्छेत् इत्येव पर्वणः मुख्यमुद्येश्यम् ।

[10] वैदे.म. ८.४३
[11] वैदे.म. १३.१८
[12] वैदे.म. २०.४८
[13] वैदे.म. २१.९३

अस्माकं देशे प्रवर्तनीयं रामलीलापर्व सदृशम् अत्रापि विजयदशम्यां 'रावणघातलीला' सुपर्व विधीयते । प्रवासिभारतीयैः निजोत्सवाः आनन्देन अत्र क्रियन्ते । अत्र दीपावली , होली, दुर्गोत्सवः , लक्ष्मीपर्व तथान्य भारतीय पर्वाणि अनुष्ठीयन्ते । गारबादिनृत्यं बहुमञ्चनाट्यं च प्रदर्श्यते । दीपप्रकाशवेला दीपावली तथा बहुरङ्गखेला होली च अतीव सुन्दरतया अत्र सुमान्येते । अतः कविः कथयति विदेशेऽपि सर्वोत्सवाः देशप्रथानुरूपं सम्पाद्यन्ते इति । यथा महाकाव्येऽस्मिन् प्रकाश्यते –

स्वतन्त्रता पञ्चदशे ह्यगस्ते
सुराष्ट्रियाः संस्कृतिसिद्धमेलाः ।
सर्वं विदेशेऽपि निजोत्सवादि
सम्पाद्यते देशप्रथानुरूपम् ।।[14]

१.२.३. अतिथिपूजनम् –

सतां सज्जनानाम् वा आचारः सदाचारः । 'आचारः परमो घर्मः'[15]– इति मनुस्मृतौ प्रमाणीक्रियते । भिन्नार्थे सद्गुणयुक्तोऽऽचारः सदाचार इति परिज्ञायते । सदाचारस्य महत्वविषये महाभारते प्रमाणितमस्ति –

सदाचाराद् यशो लोके सदाचारात्सुखं दिवि ।
सदाचारातद् भवेन्मोक्षः सदाचारो हि कामधुक् ।।[16]

अतः अतिथिसेवाक्षेत्रे वैदेशिकानां सदाचारविषये कविः वहुत्र समाजमुपदिशति। कवेः अनुभवे विदेशे नागरिकाणां सदचारज्ञानं नैव साधारणम् । यथा यजुर्वेदे प्रकाशितं वर्तते –

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ।।[17]
यस्मिन्सर्वाणि भूतानन्यात्मैवाभूद् विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ।।[18]

ऐक्यभावः प्रत्यकमपि मानवं उच्चस्थानं प्रति नयति इति शास्त्रोपदेशः। एतदनुसारं स्वकार्यार्थं वहिर्प्रदेशात् समागतानाम् अतिथिनां कृते वैदेशिकानाम् आत्मभावः सर्वदा परिलक्ष्यते एव । कविः संस्कृतस्य सेवार्थं शर्मणीं (जर्मनीं) प्रत्यगच्छत्। तदा तत्र पश्चिमसंस्कृतीनां भव्यं मास्को-विमानस्थलं अवलोक्य अपरस्मिन् प्रभाते शर्मण्यदेशीयमतीव रम्यं शोनफील्डं विमानपट्टं प्राप्तवान् । तदा कवेः सुस्वागतार्थं सोर्गेलनाम्नी काचित् महिला समागत्य श्रद्धया अभ्यागतवासकक्षं प्रति तान् निनाय।प्रमाणस्वरूपं शर्मण्य-प्रयाणम् इति प्रथमसर्गस्य एकविंशति श्लोके कविः लिखति –

सोर्गेलनाम्नी महिला समायान्
मदीय-सुस्वागत-कार्यहेतोः ।
नीतस्तयाऽऽभ्यागतवासकक्षं
मार्जाननाम्न्यां वसतौ नवायाम् ।।[19]

---

[14]वैदे.म. २१.९९
[15]मनुस्मृ.१.१०८
[16]महा.
[17]यजु. ४.६
[18]यजु. ४.७
[19]वैदे.म. १.२१

एतस्मात् ज्ञायते अतिथिसत्कारक्षेत्रे कथं तेषां व्यवहारो अभूदिति । विदुषां चित्रमालामिमां दर्शनाय सा महिला सत्कारवाचा कविमभिनन्दितवती ।

तस्या एतादृशी व्यवहारः, तत् प्रदेशजनानामतिथिपूजनस्य पारङ्गमतां प्रदर्शयति । अपि च सः कविना साकं स्थित्वा विभागस्य सामग्रिकवर्णनं कृत्वा स्वशोधकार्यं कथयामास ।विभागे तत्र संस्कृतशिक्षणस्य गुरुः रोथोमहोदयरभूत् । रोथोमहाभागेन शर्ममहाभागस्य स्वागतमतीव स्नेहपूर्णभावेन कृतम् ।भवनस्य प्रवेशादनन्तरं तत्रत्यविंशतिशिक्षकैः सह एतस्य परिचयोऽपि संजातः । अतः कविः स्वीयमुखेन तेषामतिथिसत्कारस्य विषये उवाच–

सत्कारपूर्वं भवनं प्रविष्टः
सुस्वागते गौरवमन्वभावि ।
अध्यक्षवर्यैः परिचायितोऽहं
सार्धं पुनर्विंशतिशिक्षकैस्तैः ।।[20]

तेषां संस्कृतस्याभिरुचिः तथा सांस्कृतिकव्यवहारः सर्वदा मनमुग्धकरो भाति । वक्रोक्तिजीविते उच्यते –

व्यवहारपरिस्पन्दसौन्दर्यं व्यवहारिभिः ।
सद्काव्याधिगमादेव नूतनमौचित्यमाप्यते ।।[21]

पूर्वजर्मनदेशभागे वसन् अनन्तरं पश्चिमभागं द्रष्टुमभिदेशं यात्रां चकार । वैदेशिकविदुषा हान-महोदयेन निमन्त्रितः सन् प्रो.हरिदत्तशर्ममहाभागः तस्य गृहे संस्कृतगीतिगानमकरोत् ।

एकदा जर्मनी-देशे स्वयात्रारूपकमनुसन्धानं निर्वाह 'लाइडिन विश्वविद्यालये' (Leiden University) समायोजिते 7th World Sanskrit Conference कार्यक्रमे योगदानार्थं नीदरलैण्डदेशस्य लाइडिनं पुरं प्रति गतवान् कविः । तदा तत्र दूरदेशीयानां कृते वासव्यवस्थाया परिकल्पना चारुतया कृता संलक्ष्यते इति कविना प्रमाणीकृतम्। ते दूरदेशीयवन्धुजनानां सेवार्थं सर्वदैव अग्रगण्या इति प्रतिभान्ति । एतदेव कविः प्रकाश्य उल्लिखति –

समागतो लाइडिनं पुरं हं
सुप्रापितो विश्रम-वासगेहम् ।।[22]

पारम्परिकक्षेत्रेऽपि तेषां व्यवहारिकज्ञानं समुचितमासीत् । अनेकचर्चासु सर्वदा निमज्जिताः भवन्ति। भारतीयसंस्कृतेः प्रभाववशात् सम्मेलनस्यान्तिमशृङ्खलायां मधुरमुपहारोऽपि प्रदीयते स्म। कथं वैदेशिकसंस्कृतपण्डिताः सर्वकार्येषु सहायकाः भवन्ति , तस्योदाहरणस्वरूपे महाकाव्येऽस्मिन् द्रष्टुं शक्यते यत् – कविः 'विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगेन' चितो भूत्वा फ्रान्स इत्यस्य राजधानीं 'पेरिसं' प्रति बभ्राम। तत्र फ्रान्सदेशस्य संस्कृतपण्डितः महान् विन-ज्याँ-फिलियोजपुत्रः फिलियोजेन साकं मिलितः । अनेन सह कविः तत्र स्थितं राष्ट्रियग्रन्थालयं प्रति जगाम । यत्र प्राच्यविद्यायाः वहूनि पुस्तकानि शोभन्ते । कविः स्वयं वहु पाठ्यहस्तलिखितान् संगृहीतवान् । एततसर्वमपि फिलियोज-महोदयस्य वशादेव सम्भवपरोऽभूत्। वैदेशिकाः छात्रा अपि अतीव सहायकशीला आसन् । एकदा कविना एकया छात्रया साकं तस्याः

[20]वैदे.म. १.३३
[21]व.जी.
[22]वैदे.म. ४/६

यानेन गत्वा पेरिसनगरस्थं 'वर्साइलं' रुचिरराजगृहं च परिदृष्टम् ।

सुकन्याः पारम्परिकैः सुवेषैः विनम्रभावैः च बहुपुष्पगुच्छया साकं दूरदेशात् समागतानाम् अतिथिनां स्वागतं कुर्वन्त स्म । अतः प्रकाश्यते –

कन्याश्च पारम्परिकैः सुवेषै-
र्विनम्रभावैरभिनन्दनं ताः ।
कुर्वन्ति मोदेन समागतानां
शोभा ह्यहो साञ्जलिसुन्दरीणाम् ।।[23]

तेषामतिथिसत्कारस्य सद्भाव इतः परिज्ञायते । थाइदेशे निवसन् नवपर्यटनं प्रति प्रत्यक्ष्यमाणे समये प्रो.शर्ममहोदय एशियामहादेशस्य सुललामभूतं सिङ्गापुरं प्रति बभ्राम ।सिङ्गापुरेऽपि भारतस्य संस्कृतिः सुचारुतया परिलक्षिता शोभते । आतिथ्यस्य समुचितं ज्ञानं तत्रस्थ जनेषु वर्तते एव । कविः उदाहरणपूर्वकं स्वानुभवं प्रकटयन् कथयति –

मित्रेण चैकेन सुसंस्कृतेन
निमन्त्रितोऽहं वचनं प्रदातुम् ।
श्रीरामकृष्णाश्रमसन्निधाने
सत्सङ्गमः सैष सदाभिबन्द्यः ।।[24]

अत एव रामराज्यभूतमालिङ्गनपूर्वकम् अतिथिसत्कारेण स्वीयसंस्कारस्य पराकाष्ठां प्रदर्शयति अयं देशः। अतिथिसत्काररूपकं ज्ञानं वैदेशिकानां समीपे नितरां वर्तते इत्यस्मात् परिज्ञायते । वैदेशिका उल्लास-संलापरसेषु मग्नाः भवन्ति । अतिथिनां मनोविनोदनार्थं रम्यस्थलानां दर्शनं कारयन्ति । नानासभापक्षतः सादरपूर्वकं निमन्त्रणं च कारयित्वा अतिथिजनानां यथोचितसम्मानं क्रियते । हितोपदेशस्य वचनानुसारं यथा –

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।।[25]

एतदनुसारं वैदेशिकजना अस्यां विश्वबन्धुत्वभावनायां सर्वदैव निवद्धिता बभूवु इति सिद्धम् ।

१.२.४ पूर्वपुरुषाणां स्मरणम्

भारतीयसंस्कृतौ पूर्वजानां स्मरणं पुण्यमिति प्रमाणितम्। एवमेव भारतीयसंस्कृतिप्रभावेन प्रभाविताः वैदिशेकाः अपि स्वपूर्वजानां स्मरणाय प्रसिद्धस्मारकप्रभृतीनां नामकरणं पूर्वजैः नाम्ना कुर्वन्ति । यथा शर्मण्यदेशे बर्लिने नगर्यां 'हम्बोल्टविश्वविद्यालयः' वर्तते । विश्वविद्यालयोऽयं हम्बोल्टनामक कस्यापि प्रसिद्धविदुषः नाम्नैवाङ्कुरितोऽस्ति । तत्रत्य विश्वविद्यालयानां विभागेषु पूर्वाचार्याणां स्मारकं यथास्थाने शोभते । कविः यदा हम्बोल्टविश्वविद्यालये स्थितं भव्यैशियाकेन्द्रं प्रति चचाल , तदा तत्रापश्यत् यत् – फ्राञ्जबाप – वेबर – पिशेलो – वाल्टेररूबेनादि विज्ञपुरुषाः ये विभागसेवां क्रमेण चक्रुः तेषां सर्वेषां चित्रमाला स्थाने स्थाने विराजते। यथा कविः स्ववचसा प्रमाणयति –

[23]वैदे.म. १२.९
[24] वैदे.म. १३.१०
[25]हितोपदेश १.६९

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 02 | Jun-Aug 2024 | www.thebrahmi.com

तस्यैव कक्षे हि विराजते स्म
सुचित्रमाला सुधियां समेषाम् ।।26

तथैव कार्लमार्क्स नामक विचक्षणवुद्धिसम्पन्नस्य नामानुसारं कार्लामार्क्सविश्वविद्यालयश्चावस्थितोऽस्ति । विदेशे पूर्वपुरुषाणां गुणगाने कुत्रापि न्युनत्वं न परिलक्ष्यते । जर्मन्याः 'हाले' नामके नगरे मार्टिनलूथराऽऽख्यः रुचिपूर्णः विद्यालयः प्रस्थापितः । पूर्वपुरुषाणां स्मृतौ स्मारकसंग्रहालयाः वर्तन्ते । 'पुश्किन-शेक्सपीयर' इत्यादिनां विदुषां मूर्त्तिरूपश्च निर्मितमस्ति ।

सर्वत्र पूर्वजानां स्मरणं यथोचितभावेन क्रियते । फ्रान्से समुद्भूतानां संस्कृतविदुषां नामानि सर्वदैव जनस्मृतिपटले दोलायमानानि सन्ति । पेरिस्-पर्यटनवेलायां कविना ज्ञातं यत् – सिल्वान – लेवि – लुइरेनु – आर्मण्ड – लूडविक् – ज्याँ – फिलियोजसंज्ञकाः संस्कृतज्ञाः फ्रान्से भुवि बभूवु इति । थाईदेशे चम्लोङ्ग सर्फङ्नुकनाम विद्वान् अस्ति , येन मूलसंस्कृतस्य थाईभाषायां छात्रोपयोगीनि बहूनि पुस्तकानि रचितानि । अस्मात् कारणात् अस्य नाम तत्र सुविदितं वर्तते । पूर्वजानां स्मरणपूर्वकं तत्र गुरु-शिष्य परम्परा सुरक्षिता सुशोभिता च वर्तते ।

पुनश्च कविः २००१ संवत्सरे युरोपमहादेशस्य प्राज्ञदेशम् इटलीं प्रति जगाम ।इटली देशे तत् देशस्य विदुषां नामानि सुचारुतया सर्वत्र भान्ति। इटलीदेशे गोरेशिया नाम विद्वान् संस्कृतपीठमेकम् अस्थापयत् ।टूची , ग्नोली , बोकली चादि संस्कृतमनीषिणोऽपि बभूवुः । एतेषां सम्मानाय तस्मिन् देशे वहुत्र तेषां प्रतिमूर्तिस्थापनं पुण्यस्मरणमपि भवति। इतः ज्ञायते पूर्वप्रसिद्धसंस्कृतविदुषां सम्माने तेषां ख्याते चर्चा क्रियते ।

१.३. उपसंहारः

प्रो.हरिदत्तशर्मणा विरचितं वैदेशिकाटननमहाकाव्यं विद्योपजीविनां कृते ज्ञानोपासकानां कृते च प्रकाशस्तम्भसदृशम् । भारतीयसंस्कृतेः प्रभावः विश्वे भिन्नभिन्नदेशेषु कथम् अनुसरणं भवति इति महाकाव्यस्यास्य पठने सुष्ठु ज्ञातुं शक्यते। विशेषतया संस्कृतभाषायाः विश्वे सम्मानं कथमिति अत्यन्तं सरलतया भाषया छन्दोवद्धकविताश्रृङ्खलया ज्ञातुं शक्यते।

प्रादेशिकभाषा अपि इदानीं संस्कृतस्य तथा भारतसंस्कृतेः बलेन सुसमृद्धा तथा सम्बर्धिताः भवन्ति । विज्ञानस्य तथा आधुनिकजीवनस्य विविध व्यवसायोद्योगकलाकौशलादिषु च भारतसंस्कृतेः शरणमेवाभीष्टमार्गः । केवलं अनुसन्धानं साग्रहं करणीयम् । अतः शोधपत्रेऽस्मिन् भारतसंस्कृतेः महत्वं दिनानुदिनं कथं परिवर्धते इति सर्वमपि विषयं स्पष्टतया उल्लिखितं वर्तते ।

26वैदे.म. १.२८

संन्दर्भग्रन्थसूची

1. वैदेशिकाटनं महाकाव्यम् – प्रो. हरिदत्तशर्मा , प्रकाशकः –रा.सं. संस्थानम् , नईदिल्ली
2. संस्कृत में विज्ञान एवं वैज्ञानिक तत्व , प्रकाशकः – संस्कृतविभाग , इलाहाबाद विश्वविद्यालय , इलाहाबाद
3. SANSKRIT STUDIES OUTSIDE INDIA , On the occasion of 10th World Sanskrit Conference , Bangalore , 1997 , Published by : R.S.S , New Delhi – 110058
4. Bharati Agehananda , A functional analysis of Indian thought and its social margins , Chowkhamba Sanskrit Studies 36 , Banaras , 1964
5. डॉ. गजाननशास्त्री मुसलगाँवकर एवं प. राजेश्वर (राजू) केशवशास्त्री मुसलगाँवकर , बैदिक साहित्य का इतिहास, चौखम्बा संस्कृत संस्थान , वाराणसी-२२१००१ , २०१८